

Szociológiai Szemle 25(3): 83–102.

Az emancipáció kihívása a mai magyar társadalomban a romák és nem romák viszonyában

Csepeli György – Örkény Antal

csepeli.gyorgy@gmail.com; orkeny@tatk.elte.hu

Beérkezés: 2015. 08. 02.

Átdolgozott változat beérkezése: 2015. 11. 01.

Elfogadás: 2015. 11. 15.

Összefoglaló: A cikkben nyomon követjük a magyarországi roma kisebbség identitáskeresésének útját a huszadik században. Az első részben társadalomtörténeti összefüggéseket vizsgálunk, megkülönböztetve az 1945 előtti tradicionális társadalmi beágyazódást az 1945 utáni erőltetett modernizációs szakasztól, mely kényszerű integrációt valósított meg. A rendszerváltással radikális változás következett be mind a társadalmi integráció, mind az identitáspolitika szempontjából. Árnyalja a folyamatot a többségben folyamatosan előretörő előítéletesség és diszkrimináció. A cikkben vizsgáljuk a sikeres identitásépítéshez utat nyitó etnikai kitörési pontokat és az ezzel összefüggő emancipációs lehetőségeket. Álláspontunk szerint az állam közhatalmi szerepben semmi engedményt nem tehet, ha az állampolgári egyenlőség és általában az emberi jogok biztosítása forog kockán.

Kulcsszavak: emancipáció, empowerment, roma kisebbség, illuzórikus korreláció

Bevezetés

Az itt következő tanulmány nem kutatási beszámoló vagy elemzés a roma identitás formálódása témakörében, inkább egy szociál-közpolitikai célú, de társadalomtudományi alapokon álló, szociológiai referenciákkal megtámogatott szöveg. Ennek következtében célunk, hogy a roma kisebbségpolitika gyakorlati kérdései iránt érdeklődőknek a problémák megfogalmazásától a problémák általunk lehetségesnek tartott megoldásáig vezető úttervet vázoljunk fel. Ezt másképp, mint normatív módon megfogalmazva aligha tehetjük volna meg, megkockáztatva ezáltal tanulmányunk tudományos műfaji státusának megkérdőjelezését. Felvethető, hogy egy ilyen megközelítés kudarca ítélt, mivel mi is tudjuk, hogy ebben az országban az etnikai diszkrimináció mindennapos gyakorlat, vannak iskolák, amelyek nyíltan szegregálnak, és a közbeszéd telis-tele van gyűlölködő beszédaktusokkal. Ugyanakkor leegyszerűsítésnek tartjuk azt az elgondolást, mintha a roma-nem roma társadalmi integráció ügye százszázalékosan lehetetlenné vált volna, mintha csak

olyan politikai és társadalmi erők lennének, amelyek a kiszorítás, a kirekesztés, a szegregálás és a diszkrimináció nyelvén beszélnének. Meggyőződésünk, hogy a kép nem ilyen egysíkú, és mind az állam, mind a civil társadalom köreiben, mind pedig az egyes emberek egymás közti lokális kapcsolataiban vannak ellenáramlatok, melyeknek éppen ezzel a tanulmánnyal szeretnénk segítségükre lenni annak érdekében, hogy egy új nyelvet találjanak és egy új értékrendet kövessenek.

Amikor a cigányságnak nevezett kisebbséggel foglalkozó szociológiai kutatások elkezdődtek Magyarországon, a kutatások nem tematizálták és nem problematizálták a vizsgálendő populáció elnevezését, hanem magától értetődőnek tekintették a vizsgálendő populációt kategorizáló nevet. Ennek az ignoranciának oka kettős. Az egyik ok, hogy az államszocializmus működésének technokratikus nyelve nem vett tudomást a cigány szóval kapcsolatos hétköznapi, többnyire negatív konnotációról. A cigánynak nevezett kisebbséget egy olyan „megoldandó” társadalompolitikai problémaköteg részének tekintette a hatalom, amelynek megoldási irányának a megtalálását többek között a cigányságra vonatkozó kutatási eredményektől várta.¹

A másik ok abban volt, hogy a cigány kisebbségre vonatkozó akkori nemzetközi diskurzus sem tudott mit kezdeni a megnevezés problémájával, melynek lényege, hogy nem a kisebbség maga választotta az önmeghatározására szolgáló nevet, hanem a többség. E nevet (Gypsy, *ατσιγανος*) még a középkorban külső, a többségi társadalom konstruálta, és ragasztotta rá a név révén azonosított csoport tagjaira. Csak a huszadik század 70-es éveit elején született meg egy londoni kisebbségi konferencián² az elhatározás, hogy a *Roma* vagy *Rom* név váljon a világban szétszórtan élő cigány népcsoportok azonosítására szolgáló szemantikai eszközzé.

Ez a nyelvpolitikai kérdés mindenütt fontos volt, de kiváltképp azzá vált Magyarországon. A roma kisebbség összehasonlító nemzetközi kutatásai azt mutatták, hogy Magyarországon a legnagyobb fokú az eltérés a magukat cigánynak azonosító személyek száma és a magukat nem cigányként azonosító többségi társadalom által tudni vélt cigány létszám között (Csepeli–Simon 2004; Bernát 2006). Az államszocializmusban a cigány populáció modernizációs szándékú társadalmi intervenció tárgyaként jelent meg, amikor lényegében nem volt fontos annak tisztázása, hogy mit gondolnak magukról az adott kisebbség tagjai. Ezzel szemben a rendszerváltozást követően felszabadult játéktérben egyszer csak kiderült, hogy ez a kisebbség, mint minden más releváns társadalmi csoport, csak akkor válhat teljes jogú részévé a társadalomnak, ha vállalja azonosságát, és a társadalmi cselekvések alanyaként definiálja önmagát. Ez az öneszmélés természetesen nem ment és nem mehetett végbe egyik napról a másikra, de mindenképpen elindult. A 2001-es és a 2011-es népszámlálás eredményei azt mutatják, hogy a magukat cigánynak azonosító sze-

1 Ezekkel az eredményekkel azonban a hatalom persze mit sem tudott kezdeni, és diszkreditálta, emigrációba kényszerítette a kutatókat (Kemény–Janky–Lengyel 2004).

2 The (first) World Romani Congress, London, 1971.

mélyek száma egy évtized alatt 206 000 főről 316 000 főre nőtt. De ez a szám még mindig jelentősen alatta marad annak, amit a külső szociológiai becslések alapján nyilvántartanak.

Ebben a kontextusban értelmezhető az 1997-ben kiobbant *Ki a cigány?* vita (Ladányi–Szelényi 2004; Kertesi 1998; Havas–Kemény–Kertesi 1998; Ladányi–Szelényi 2001). A vita egy normatív és egy interpretatív kisebbségkutatási paradigma különbségeire hívta fel a figyelmet. Kemény István ma már klasszikusnak számító, 70-es évekbeli vizsgálatai a normatív paradigmát alkalmazták, amely a külső kategorizációt tartotta mérvadónak a cigány populáció meghatározásában. Ezzel Kemény akaratlanul is követte a korban alkalmazott kisebbségkutatási szempontrendszert. Kemény István védelmére felhozható, hogy amikor a vizsgálataiba belefogott, a kategorizációs dilemma sem a romák, sem a nem romák esetében nem volt jelen a szociológiában. Amikor pedig ez a dilemma megjelent, vizsgálatai megismétlésekor, a vizsgálatok összehasonlíthatósága érdekében, ha akarta volna sem léphetett volna ki eredeti szempontrendszeréből.

A rendszerváltást követően a saját kutatásaikból kiindulva Ladányi és Szelényi a dilemma ismeretében bírálták a Kemény István által megkezdett és az ő szellemében lefolytatott cigányvizsgálatokat azzal, hogy a vizsgált populáció meghatározásában Kemény hangsúlyosan támaszkodott a külső, a nem cigány ágensek ítéleteire. Ezzel szemben a vitaindítók a belső önmeghatározási kategorizáció elsőbbsége mellett foglaltak állást, melynek figyelembevételét az elkövetkező kutatásokban elkerülhetetlennek ítélték. Ez a vita nem zárult le, mivel a roma kisebbség emancipációs folyamatainak lassúsága folytán továbbra is szükség van mindkét paradigma alkalmazására.

Szélesebb perspektívából tekintve a roma kisebbség kutatásának két paradigmáját, azt látjuk, hogy az utóbbi évtizedekben kiéleződtek a különféle társadalmi nagycsoportok azonosításával kapcsolatos episztemológiai kérdések. A probléma lényege, hogy amikor egy társadalmi nagycsoportról beszélünk, milyen mértékben feltételezhetjük, hogy az adott csoport inherens, változatlan, lényegi megkülönböztető jegyekkel rendelkezik, melyek létében nem kételkednek sem azok, akik az adott csoport tagjai, sem azok, akik más csoportok tagjaiként külső megfigyelők és azonosítók. A szakirodalomban esszencializmusként jelenik meg ez az álláspont, ami szerint az emberi csoportok közötti különbségek belső, változtathatatlan, szélső esetben biológiai jegyekkel megkülönböztethető jegyekkel írhatók le (Wilson 1975; Bereczkei 1979). Ezzel szemben áll a konstrukcionalizmus, mely szerint az emberi csoportok történelmi és kulturális körülmények folytán jöttek létre és alakulnak az időben, és nincs semmi állandó kulturális vagy természeti jegy, amelyről azt állíthatjuk, hogy egy csoport elválaszthatatlan, lényegi megkülönböztetője más csoportokkal szemben.

Ezt a dolgot nem kívülállóként fogalmazzuk meg, mivel az elmúlt két évtizedben magunk is számos kutatást végeztünk a roma kisebbséggel kapcsolatban.

Amikor az 1990-es években a rendőrök romákkal kapcsolatos reprezentációit vizsgáltuk, abból a romaképből indultunk ki, amit a rendőrök maguk teremtettek és mindennapi gyakorlatukban működtettek. A reflektálatlanságból adódó veszélyeket felismerve indítottunk fókuszcsoporthoz vizsgálatokat, amelyek a többségi társadalomban forgalmazott roma reprezentációk konstrukcióinak változó eljárásait tárták fel (Csepeli–Örkény–Székelyi 1999). Ezt követően fogtunk bele a sikeres romák kutatásába, melynek során szembenéztünk az identitás meghatározásának dilemmáival (Csepeli–Örkény–Székelyi 2003). A mintaválasztás során egyszerre támaszkodtunk a leszármazási és öndefiníciós identitásmeghatározásra, melynek bázisán tudtuk megkülönböztetni a sikeres romák maguk által létrehozott identitáskonstrukcióit. Egy 2005-ben végzett deliberatív közvélemény-kutatás (Örkény–Székelyi 2007) során a mintaválasztásban érvényesítettük a szabad identitásválasztás szempontját, létrehozva egy többségi nem roma és egy kisebbségi roma mintát. Ez a kutatás egyértelműen bebizonyította, hogy a roma perspektíva ugyanazon témákban teljesen eltérően nyilvánul meg a nem romák által képviselt álláspontokhoz képest. Ez a kutatás tárta fel, hogy két egymással párhuzamos, ugyanakkor nem dialogizáló tudás áll egymással szemben. A deliberációs folyamat révén éppen az volt a cél, hogy a két tudást közelítsük, és meginduljon a dialógus. A többségi és kisebbségi mintákból választott résztvevők fókuszcsoportjaiban figyeltünk fel arra, hogy a közvetlen találkozás hirtelen változásokat eredményezett. A párbeszéd egyeseket a vélt többségi cigányképhez való alkalmazkodásra, míg másokat, ellenkezőleg, identitásuk radikális újraforgalmazására késztetett. A folyamat a többségi társadalmat képviselő résztvevőket is érintette, meglévő sztereotípiáik, régi cigányképük módosítására késztetve őket.³

Ebben a dolgozatunkban minden diskurzusnak elismerjük a jogát arra, hogy a maga perspektívájából nézve megkonstruálja a roma kisebbség kategóriáját, társadalmi létmódját, jövőképét – de amire mi törekszünk, az több ennél. Azt látjuk ugyanis, hogy nincs párbeszéd a különböző diskurzusok között. A vizsgálat tárgya ellenáll az egydimenziós megközelítéseknek. Következésképpen arra törekszünk, hogy az emberjogi, antidiszkriminációs, liberális diskurzus éppúgy része legyen a jelenkori magyarországi roma kisebbséggel kapcsolatos gondolkodásnak, mint az identitáspolitikai, a saját hang, az elismerés szempontrendszer, valamint nem utolsósorban a közpolitikai megközelítés, mely a modern létfeltételeknek megfelelő infrastruktúra és eszközrendszer eljuttatását tartja prioritásnak, függetlenül etnikai, vallási vagy osztály-hovatartozástól. Ezek a közpolitikai meghatározások explicit megnevezése nélkül is megtalálják a szükséglet szenvedő célcsoportokat.

A figyelmes olvasó bizonyára észreveszi majd, hogy cikkünk első részében elsősorban az analízis szempontjai, míg a cikk második részében normatív, intervencionalista szempontok érvényesülnek inkább. Ezt a kettősséget nem tart-

3 Érdemes megjegyezni, hogy ezek a változások – a deliberációt követő interjúk kutatás szerint – az esetek többségében nem bizonyultak tartósaknak.

juk ellentmondásnak, mivel meggyőződésünk, hogy a társadalomtudományoknak általában véve is, de az adott kérdésben feltétlenül, ki kell lépniük az akadémiai gondolkodás elefántcsonttornyából. Gyakorlati segítséget és támogatást kell nyújtaniuk mindenkinek, akit a mai magyar társadalomban a roma kisebbség helyzete aggodalommal tölt el, és ezen a helyzeten ott, ahol van (az iskolában, a munkahelyen, a lakóhelyen, a politikában, a médiában) változtatni szeretne.

A roma kisebbség és az államszocializmus

A roma kisebbség mai ellentmondásainak kiinduló kontextusa az államszocialista gazdasági rendszer. Ez a rendszer inkább ideológiai, mintsem gazdasági racionalitás folytán minden munkavállalót besorolt a termelés, a szolgáltatás és az igazgatás valamely pozíciójába (Kornai 1992). A létrejövő társadalmi struktúra a romák szempontjából kevésbé előnyös, képzettséget nem igénylő munkakörök (segédmunkás és betanított munkás) megszerzését tette lehetővé. A romák körében legkorábban végzett kutatások azt mutatták (Kemény 2006), hogy ez a rendszer lényegében teljes foglalkoztatottságot, és ha minimális szinten is, de korábban nem tapasztalt egzisztenciális biztonságot eredményezett számukra.

Horizontális értelemben ez elősegítette a korábban kirekesztett roma népesség integrációját, ami ugyanakkor részleges maradt, mivel az államszocialista rendszer konszolidációjával a 60-as évektől kezdve a társadalom egészében, de különösen az alsó szegmensekben a társadalmi mobilitás lelassult, és bezárultak a társadalmi felemelkedés korábban nyitott pályái (Róbert 2000). Ugyanakkor a társadalom többsége ezt a lelassulást kevésbé érzékelte és szenvedte meg, mivel a merev gazdasági rendszer az egyre szaporodó diszfunkciók nyomására reformokra kényszerült, és a reformok kedvezményezettjei az úgynevezett második gazdaság révén kompenzálhatták a lelassuló mobilitásból fakadó hátrányaikat. A második gazdaság másképp jelentkezett a mezőgazdaságban és az iparban, de mindkét területen lehetővé tette a gyarapodást a vállalkozó kedv felszabadítása révén, mely sok esetben magában rejtette a kriminalizáció veszélyeit (Szelényi et al. 1988). A roma kisebbség azonban kimaradt a második gazdaságból (Szalai 2000), és az első gazdaságban való részvétele csak arra volt elég, hogy a következő nemzedékek reprodukálják ugyanazt az alacsony gazdasági-társadalmi státust, melyhez szüleik jutottak. Kiemelkedésre azonban sem az első, sem a második társadalom már nem biztosított lehetőséget számukra (Berger–Luckman 1998; Feischmidt 2014).

Maga a rendszer felettébb ambivalens volt a cigány kisebbség elismerésében (Vizi–Majtényi 2005; Majtényi 2007). A pártvezetés ideológiailag nem tudott megbirkózni a „cigány” kategória meghatározásával, és a korszakra végig jellemző volt az oszcilláció az elismerés és az elismerés megtagadása között. Végül is a tudomásulvétel stratégiája érvényesült, a konzekvenciák levonása nélkül. A Kemény István által vezetett vizsgálatok a szociológia eszközeivel bizonyították a cigány kisebbség

jelenlétét a korabeli magyar társadalomban. Ezzel a munkával párhuzamosan és valószínűleg nem is függetlenül tőle jelentős dokumentumfilmek születtek, melyek a társadalmi munkamegosztás legalsó szintjein élő cigányok mindennapi szenvedéseit és küzdelmeit mutatták meg igen magas színvonalon. Jelentős munkák születtek roma értelmiségiek tollából (Bari 2010; Lakatos 1975) is, amelyek megkerülhetlenné tették a cigány kisebbség kulturális identitásának elfogadását. Mindez együttvéve sem volt elég azonban ahhoz, hogy a párt és államvezetés egységes, átfogó, a roma kisebbség társadalmi integrációját célzó programot fogalmazzon meg és fogadtasson el saját szervezeteivel és a társadalommal.

Két ok is említhető annak magyarázataként, hogy a roma kisebbség problémái miért szorultak ki a párt és állami vezetés prioritásának sorából. Az egyik ok a társadalom sikeresebb köreiben jelentkező romaellenesség, amely különösen intenzíven jelentkezett a falvakban, éppen ott, ahol a második gazdaság sikeresebb szereplői részesültek a gazdasági reformok számukra pozitív következményeiből. A romaellenes attitűdök funkcionálisan arra szolgáltak, hogy a nem romák igazolhassák a potenciális roma versenytársak kiszorítását a második gazdaság egyébként meglehetősen anómiás területeiről. Ez volt az az időszak, amikor a „cigánybűnözés” kifejezés széles körben elfogadott részévé vált a cigányellenes szótárnak, éppen azok körében, akik a legalitás és illegalitás sosem világosan lehatárolt területei közötti ingoványos talajon mozogtak. Félvén a megbélyegzéstől, kapva kaptak mások megbélyegzésének lehetőségén (Hann–Tomka–Pártos 1979; Tauber 1982; Tauber–Vég 1982; Tauber 1991; Csepeli 2010; Huszár 1999). A roma kisebbség integrációjának politikai felvállalása azért sem tűnt a párt és állami vezetés számára célszerűnek, mert egy ilyen elismerés utat nyitott volna minden más csoportidentitás elismerésének irányába. Az államszocialista társadalompolitika lényege volt a múlt eltörlése, a legkülönbözőbb partikulárisnak számító identitások elhallgatása és ellehetetlenítése, függetlenül attól, hogy ezeknek az identitásoknak a múltban az osztály-hovatartozás, a vallás vagy az etnikai hovatartozás volt az alapja (Csepeli 1988).

A rendszerváltás és a roma kisebbség

A rendszerváltás radikális szakítást jelentett az államszocialista gazdaság és társadalomszervezés rendszerével. A korábbi reformokat inspiráló liberális értelmiség számára egy pillanatra úgy tűnt, hogy az átmenet a piacgazdaság és a liberális demokrácia irányába gyors lesz és végső soron mindenki számára előnyös helyzetet eredményez (Csepeli–Örkény 1990). Hamarosan kiderült azonban, hogy a korábbi államszocialista gazdasági szervezetek szétesése sokkal gyorsabb ütemben megy végre, mint az új, piaci alapú kapitalista logikát követő gazdasági szervezetek létrejötte. Az életképes új gazdasági szervezetek működtetéséhez az akkori munkaképes népességhez képest jóval kevesebb munkavállaló kellett, és ezen keveseknek tudástökével és szakmai tapasztalattal kellett rendelkezniük. Mintegy másfél mil-

lióra tehető azoknak a száma, akik kimaradtak a piacra való átállásból, és abból az államszervezetből, melynek ennek kiszolgálása és menedzselése volt a feladata. A kapitalista gazdasági rendszerre való átállás több generáció sorsát meghatározó kényszerpályára helyezte az átalakulás során egzisztenciájukat elvesztett embereket, különösen akkor, ha a társadalmi hátrány halmozottan jelentkezett körükben (Kolosi 2001). A hátrányt kiváltó jegyek sorában említhetjük az alacsony iskolai végzettséget, a nyelvtudás és piacosítható készségek és képességek hiányát, a rossz egészségi állapotot, a szegénység stigmáit magán hordozó lakóhelyi környezetet, és nem utolsósorban a hosszan tartó munkanélküliséget (Feischmidt 2012). A felsorolt tényezők külön-külön is súlyos társadalmi hátrányok forrásaivá váltak, de együttvéve kivédhetetlen helyzetbe sodorták az érintetteket, akikből hiányzott az akarat és az ellenálló képesség, hogy megfordítsák a lecsúszás folyamatát. Ez a folyamat vezetett arra, hogy a piaci körülményekre reagálni képtelen egykori szocialista ipari, bányai központok, illetve a környező kistelepülések váltak az államszocializmus veszteseinek vonzási központjaivá. A többségi percepció, melyet felerősített a média (Messing–Barnát 2011), e központokat és településeket a hétköznapi normafelfogás szempontjából legbosszantóbb anómiás cselekedetek (kábitószér, alkoholizmus, lopás, rablás) valóságos fészkeként jelenítette meg, kihasználva a kisebbségi kategorizáció és a negativitás közötti lélektanilag motivált kapcsolatképzés határait. Donald Hamilton ma már klasszikus kísérleti szociálpszichológiai vizsgálataiból tudjuk, hogy a ritkaság, a kisebbségi státus észlelése és a negativitás (bűnözés, elmebaj, erőszak) között, ha akarjuk, ha nem, a többségi ész oksági kapcsolatot teremtet (Hamilton 1976). Így jött létre a szélsőségesen negatív romakép, mely utóbb a radikális jobboldali politikai mozgalmak futótűzszerű hatásának egyik kulcseleme lett. Másfelől az sem tagadható, hogy a szegregált, szegény, gettósodott csoportok szociológiai valósága teljes egészében megegyezett a szociológiai irodalomban underclassnak nevezett társadalmi csoport meghatározásával (Ladányi–Szelényi 2004).

Az elmúlt években lefolytatott szociológiai vizsgálatok egyértelműen és egybehangzóan azt mutatták, hogy a szociálpszichológiai mérleg a roma kisebbség szempontjából nagyon negatív, a többség a létrejött helyzetet képtelen racionálisan megérteni, sokkal inkább irracionális érzésekre és téves képzetekre hagyatkozik, melyeket együttvéve cigányellenességnak nevezhetünk (Csepeli–Prazsák–Murányi 2011). Az új cigányellenesség alapvetően különbözik a korábbi történeti korszakokban jól dokumentálható többségi cigányellenességtől (Feischmidt 2014). Az újdonság egyik eleme az underclass lét lehetősége által kiváltott státusszorongás, melynek átélői, ha a tényleges társadalmi cselekvés szintjén tehetetlenek is, szimbolikus módon a cigányellenesség alapvető hiedelmeinek elfogadásával redukálhatják a lehetséges lesüllyedés félelméből fakadó szorongásukat. Létrehozzák a „magyar” kategóriát, melyhez önmagukat sorolják, és e besorolással szemben létrehozzák a „cigány” kategóriát, melyet megkülönböztethetnek, gyűlölhetnek, önmaguktól a lehető legna-

gyobb távolságra helyezhetnek. E megkülönböztetés révén szubjektív eszközökkel védelmezik saját társadalmi státusukat, amely objektív mutatók szerint egyébként nem sokban különbözik a cigányként azonosított csoporthoz tartozók státusától.

Az új romaellenesség másik, nem szociológiai, hanem ideológiai kontextusa a magyar nemzeti identitás kiegyensúlyozatlansága (Bibó 1946). A modern magyar nemzeti identitás kialakulásának kezdetétől fogva mindig is rászorult egy külső csoporttal való konfrontációra, mintha a „mi a magyar?” kérdésre csak azon az alapon lehetne válaszolni, hogy mi az idegen, mi a nem magyar. Amikor a 19. században a nemzeti identitásnak ez a mintája megszilárdult, modernizációs deficitként a szembenállás célcsoportjává egyre inkább a zsidónak minősített csoport vált (Kovács 2002). Száz évvel később újabb idegenek tűntek fel a láthatáron, köztük a cigányok. A szembenállás szociálpszichológiai jellemzői ugyanakkor ma mások, hiszen míg a zsidók esetében a hátrányos megkülönböztetés az észlelt érvényesülés, sikeresség és gazdagság által kiváltott reszsentiment volt, addig az új idegenek (köztük a romák) esetében a hátrányos megkülönböztetés oka a társadalmi lesüllyedéstől való félelemből táplálkozó szenvtelenség, együttérzés hiány lett.

Roma reakciók

Mindazok alapján, amit elmondtunk, látni kell, hogy a roma kisebbség elképzelhetetlenül nehéz helyzetbe került a 21. század elején. Az identitás formálódásának mechanizmusait messzemenően befolyásolták a kisebbség tagjai szempontjából nézve kontrollálhatatlan külső folyamatok, melyek eredményeképp létrejött „a cigány” mint társadalmi kategória. E kategória elválaszthatatlanul kapcsolódott a szegénységhez és a devianciához. Ezt a képet tette magáévá a média, és e kép ellen a jogállami eszközök tehetetleneknek bizonyultak. A romák diszkriminációja ellen a politikai, vallási, kulturális élet mértékadó személyei sem léptek fel. Miközben némaságuk cinkosságként volt értelmezhető, az igazi vétkesek gátlástalanul kihasználták az előítéletes társadalmi közeg szorongásait, és létrehozták az erőszakos agresszió spirálját, mely 2008–2009-ben a romákkal szemben elkövetett gyilkosságsorozatban csúcson sodródott ki.

Egy ilyen egységesen negatív szimbolikus környezetben elképzelhetetlen, hogy olyan kollektív identitás jöjjön létre, amely biztosítja a folyamatos pozitív önértékelést, bizonyosságot visz a bizonytalanba és otthonosságérzetet teremt (Tajfel–Turner 1979). A romák körében végzett identitásvizsgálatok eredményei szerint a külső környezetből adódó nyomásra az érintettek különböző identitásstratégiák kialakításával reagálnak (Neményi 2007; Csepeli–Örkény–Székelyi 2003). Fontos hangsúlyoznunk, hogy minden identitás, de különösen a most tárgyalt roma identitás nem kategoriális változó, hanem folyamat, melynek alakításában a személy és szűkebb vagy tágabb értelemben vett csoportja aktív módon részt vesz. Ráadásul a

kidolgozott identitásminta érvényessége helyzetekhez kötött, ennek megfelelően az identitás néha lappang, és van, amikor nyilvánvaló.⁴

A jelenkori roma kisebbség számára alapvetően meghatározó szociológiai tér az asszimiláció és a disszimiláció egymással ellentétes kényszerei mentén formálódik. Ebben a térben az eredendően szituatív és diszkurzív roma identitás skálaszerűen bontakozik ki, melynek egyik végpontján az öngyűlölet, a másik végpontján a szélsőséges faji öntudat áll. A két szélsőérték között a negatív érzéstől a pozitív érzésig ívelő érzelmi skála fokozatai szerint történő azonosságérzést mérhetünk. Az asszimiláció szociológiai értelemben lehet sikeres, de szociálpszichológiai értelemben sokszor több generáción átívelve feszültségekkel jár együtt, melyeket akkor él át az ember, ha úgy érzi, titkai vannak. A pozitív azonosulás a jelenkori roma kisebbség tagjai esetében akkor tapasztalható, ha a személy úgy érzi, szakadék választja el a nem roma többségtől, melyet átugrani semmiképp nem képes, és ebben az esetben az egyetlen azonosulási lehetőség a roma identitás teljes felvállalása. Szociológiai értelemben egy másik, teljesen eltérő típus, amikor az érvényesülés már nem jár asszimilációs kényszerrel, hanem ellenkezőleg, felébreszti a személyben identitását, aki büszke lesz arra, ami asszimilált pályatársait szégyennel tölti el. Ahogy minden kisebbségi identitás esetében, úgy a roma identitás esetében is felmerül a többes identitás, ahol csak az a kérdés, hogy melyiknek ad prioritást az illető személy.

A roma identitás konstrukciója is politikai térben zajlik, ahol eldől, hogy kinek áll hatalmában meghatározni a kategória tartalmait. Ebben az identitáspolitikai harcban a roma kisebbség, mint szervezőerő legjobb esetben is mostanáig csak statisztaszerepben van jelen. A kisebbségek, amelyek nagy asszimilációs vonzásnak vannak kitéve, ha megszerveződnek és vezetőket keresnek, nehezen találnak olyan vezetőket, akik integritásuk és karizmájuk alapján képesek lennének az identitáspolitikai harcban hatékonyan képviselni a csoportjuk érdekeit.⁵ A társadalmi érvényesülésben megedződött és identitásukat megtartó, a származásukat nem elfelejtő sikeres romák száma ma még láthatóan nem érte el azt a kritikus tömeget, amelyre szükség lenne egy hatékony, a roma kisebbség materiális és szimbolikus érdekeit egyaránt képviselni képes szerveződés megteremtéséhez, mely a többségi társadalom alkuképes partnere lehetne.

A roma kisebbség emancipációja

Az ezredforduló a roma kisebbség öndefiníciós terébe a generációváltás révén új, fiatal értelmiségi szereplőket hozott, akik szakítottak a korábbi asszimilációs és rendszeregazoló identitásfelfogással. A kisebbségi identitás újradefiniálásának alapja a siker, a kiemelkedés, az érvényesülés, amelynek szerves része a kisebbségi identitás

4 Az identitásvizsgálatok szociálpszichológiája ebben a vonatkozásban azt mutatja, hogy egészen más eredmények születnek az identitást firtató kérdésre (Ki Ön?) akkor, ha a kérdezőt a megkérdezett a saját csoportja tagjának tartja szemben azzal, amikor a kérdező mint másik jelenik meg a kérdezett szemében.

5 Kurt Lewin egyenesen a kisebbségi vezetők kontraszelekcijáról ír ebben az összefüggésben (Lewin 1975).

vállalása és pozitív elemeinek kihangsúlyozása, és szakítás a korábban szinte egyedülálló deprivációs narratívával. A generációváltás azt a reményt hordozza, hogy létrejön egy új kisebbségi elit, melynek szerveződése és működése már nem a kontraszzelekcio elvein alapul.

Ha sorra akarjuk venni a roma kisebbség emancipációjának feladatait, akkor az első kérdés, amivel szembe kell néznünk, a megteremteni kívánt emancipált közösség hihetetlenül töredékes, heterogén, sokarcú állapota. A sokféleség a nem roma szempontból láthatatlan, de roma szemmel nézve annál inkább látható kulturális és történelmi különbségekből fakad. A nagy kérdés, hogy milyen endogén csoportszervező elvek mentén jöhet létre egy magát pozitív minták mentén azonosító, magát romának nevező társadalom. Természetesen azt is látni kell, hogy a többségi társadalom sem homogén, mind vertikális (osztály), mind horizontális (etnikum, vallás stb.) kategóriák szerint tagolt.⁶ A magyarországi roma közösség esetében nyilvánvaló tény a mindenki számára azonos nyelvi performanciát biztosító közös nyelv hiánya. A magyar nyelv elvben erre lehetőséget nyújt, de azon az áron, hogy a nem magyar nyelvi hagyományok eltűnnek, amit sajnálatos módon az írásos emlékek hiánya elősegíthet. Önmagában a magyar nyelv nem lenne probléma, ha nem járna együtt egy asszimilációs kóddal, amely a roma gyerekek esetében ráadásul az iskolában a sikertelenség záloga. További nehézség, hogy a roma kultúra kánonja szerint megszerkesztett valóság a többség számára „orientális”, azaz inkább elidegenítő-távolító, semmint közelítő (Said 2000). A feladat mindenképpen a kánon kiegészítése lenne, és közelítése a többség által érvényesnek tekintett kulturális kánonhoz. Az amerikai feketék példáját alapul véve láthatjuk, hogy a spirituális transzcendens dimenzió megtalálása (spirituálék) milyen hallatlan identitásformáló erőt jelentett és jelent mind a mai napig a „négerből” „afroamerikaivá” transzformált identitás létrehozásában. A kulturális hátrányokat ellensúlyozhatnák, ha lennének autonóm kulturális intézmények (színházak, múzeumok, gyűjtemények, tájházak, emlékezeti helyek, emlékművek), amelyek közel hoznák a többséghez a roma kultúrából mindazokat az elemeket, amelyek jelenleg oly távolinak és egzotikusnak látszanak.⁷

A történelmileg örökölt, sok szempontból a leszámazási-rokonsági szálak mentén újratermelő töredezettség mind a mai napig megosztja a roma kisebbséget, melynek belsőleg tagolt csoportjai között sokszor nagyobb a távolság, mint a roma kisebbség és a nem roma többség között. A roma társadalom egészét következőképpen gyengíti a törékeny szolidaritás, a „közös sors” fel nem ismerése. Mindez összefügg a jövőkép bizonytalanságaival.

A jövőkép egyik része lenne a vízió, mely megmutatná, hogy a sokféleképpen megosztott és tagolt roma közösségek együtt miként válhatnak a szó modern értelmében társadalommá. E jövőkép része lehetne, hogy mit tehetnek az egyes sze-

6 KSH-adatok alapján.

7 Példaként említhetjük Szuhay Péter Néprajzi Múzeumba szervezett kiállításait és a Kőszegi Edit által létrehozott galériát (Kugler Galéria) a roma művészek munkásságának bemutatására.

mélyek és közösségeik annak érdekében, hogy a vízió megvalósuljon. A kollektív és egyéni felelősségek összjátéka nélkül nem várható, hogy a roma kategória ne zárja ki a magyar nemzeti kategóriát. Ugyanakkor az is fontos, hogy a roma kategória legyen reziliens abban, hogy a nemzeti kategória ne felszippantsa és megsemmisítse a roma kisebbséget. A megoldás a társadalmi mobilitás, melynek azonban – mint más esetekből tudjuk – nagyok a kockázatai. A reziliencia éppen abban mutatkozhat meg, hogy a mobil, magasabb társadalmi státust elért személy megtartsa kisebbségi identitását, ne hagyja azt elveszni, még akkor sem, ha ez a stratégia pszichológiai értelemben költségekkel jár.

Hosszú távon csak az a helyzet életképes és fenntartható, melyben a kisebbség és a többség kölcsönösen előnyös partnerségben hoz létre egy politikai-állampolgári értelemben vett nemzeti közösséget. E feladat teljesítése alól a társadalom egyetlen identitáscsoportja sem vonhatja ki magát, hiszen a többség és a kisebbség viszonya a mai magyar társadalomban hálózatos és mátrix jellegű, ami megsokszorozza a lehetséges ágensek és partnerek számát (Csepeli 2011).

Az etnikai kitörési pontok

Amikor kitörési pontokról beszélünk, a kisebbségi lét különböző kényszerei által létrehozott szociológiai, szociálpszichológiai elszigeteltségek hálójából való megszabadulás módjaira gondolunk. Ez nyilvánvalóan más és más feladatok elé állítja az asszimiláltakat és a disszimiláltakat, a beérkezetteket és a lemaradókat, a gettóban élőket és a deszegregált környezetben élőket. A rendszerváltást követő évtizedekben létrejöttek a társadalmi és társadalom-lélektani hátrányokat egymást kölcsönösen felerősítő körök, melyek térben az ország egyes régióiban mint megannyi gettó jelennek meg. Ezeken a helyeken nincs infrastruktúra, nincs közlekedés, nincsenek állami és közszolgálati intézmények, nincsenek munkahelyek, csak bezártság, reménytelenség, testi-lelki betegségek.⁸

Mielőtt a szegregátumokban élő több százezer lakó esetében a kitörés feltételeinek biztosításáról beszélnénk, a meglévő helyzet ártalmainak csökkentése kell legyen a feladat. Elsőként említjük az infrastruktúra biztosítását (víz, áram, szennyvíz, internet). Másodikként említjük a mentálhigiénés ártalmak csökkentését, ami csak célzott és intenzív szociálpolitikai eszközök alkalmazása révén lehetséges. A pusztá készpénzjuttatás nem elégséges.

A kitörésről azonban csak akkor beszélhetünk, ha a szegregátumok lakóinak körében létrejön egy olyan közösségi érzés, mely kezdetben ugyan csak egy kisebbséget jellemez, de megfelelő támogatás esetén a többség számára is vonzó normává

⁸ Solt Ágnes kutatásai (Solt 2010; Kerezi et al. 2014) magát a léthelyzetet rettenetében és tarthatatlanságában jól exponálták, azonban részint a szerző szándékaitól függetlenül a kutatási eredmények olyan interpretációs térbe kerültek, amelyek megengedhetetlen általánosításokra és félreértelmezésekre adtak alkalmat, megerősítve ezáltal a mainstream előítéletes, kisebbségellenes gondolkodás tónusait. Az interpretációs csapdákat kikerülve Ladányi és Szelényi már korábban a Solt Ágnes-féle kutatáshoz nagyon hasonló eredményekre jutottak a Csenyétéről szóló monográfiájukban.

válik. Ennek az érzésnek két kulcsfontosságú, de egymást kölcsönösen feltételező eleme emelhető ki: az egyik az önsegítés (Katz–Bender 1990), a másik a mobilitás vágya. Mobilitás alatt részint a hagyományos szociológiai értelemben vett intra- és intergenerációs mobilitást értjük, másfelől a szó fizikai értelmében vett mobilitást, a kimozdulást, a helyváltoztatást, a földrajzi térben való mozgást, mint magától értetődő szükségletet. Az irodalom újabban empowermentnek nevezi a kompetenciák, a szükségletek, az indítékok és motívumok együttesét, melynek eredője az önsegítés és a mobilitási vágy. Az empowerment érzés kialakítása sem megy magától, de egészen más típusú szociálpolitikai megközelítést igényel, mint az ártalomcsökkentés. Ennek az újfajta szociálpolitikai munkának a lényege a közösségfejlesztés.

A roma kisebbséghez való tartozás identitást érintő negatív következményei okozta konfliktusok kezelése a magukat asszimilálnak tekintő roma személyek esetében sem egy magától értetődő, spontán módon adódó és megoldható feladat. A kitörés nyilván csak akkor lehet sikeres, ha egyensúly jön létre az asszimiláció és integráció szempontjai között. A társadalmi mobilitás és az etnikai kisebbséghez való tartozás Gellner (1987) által leírt társadalmi entrópia rezisztens modellje a roma kisebbség esetében korábban inkább a hátrányokat, semmint az előnyöket magyarázta. Ezzel szemben kellene megkeresni azokat az utakat, amelyek a társadalmi entrópia-rezisztencia felhajtóerejét, mobilizációs csatornáit megnyitják. Itt egy olyan lehetőségről van szó, amit kizárólag maguk az érintettek találhatnak meg magukban, és nekik maguknak kell ezt a lehetőséget valóra váltani. Ez nem egy teljesíthetetlen feladat, hiszen a múltban számos piaci rés adta lehetőséget aknáztak ki a különböző roma identitású alcsoportok. Ez a hagyomány modern viszonyok között is újraéleszthető, csak éppen a modern piaci körülmények által megteremtett keretek között (Fosztó 2002; Binder 2010; Szuhay 1995).

Ha mindezeket végigvesszük, és az underclasstól az érvényesült asszimiláltakig terjedő kisebbségi lét összes változatát a kitörés perspektívájából szemléljük, akkor remélhetjük reálisan, hogy a kisebbségi identitás és a társadalmi mobilitás egymással nem szembekerül, hanem egymást erősíti (Szabó–Tóth 2008).

Ennek a folyamatnak a betetőzése lehet egy új kollektív kisebbségi identitás, melynek alapja a modern társadalomszerveződés értékrendje, mely egyfelől az érvényesüléshez szükséges kompetenciaértékeket (intelligencia, problémamegoldás, tanulás), másfelől az integrációhoz szükséges moralitásértékeket (igazságosság, szolidaritás, kompromisszumkeresés, tolerancia) fogja át. Ha mindez bekövetkezik, akkor kényszerítő erővel nem lehet más a következmény, mint az elismerés, mely egyfelől a saját identitásba vetett bizonyosságot és pozitivitást jelenti. Másfelől a többség szempontjából nézve a kisebbség elismerése annak racionális belátása, hogyha a kisebbség nyer, azzal a többség sem veszít, hanem ellenkezőleg, a teljes társadalom játéktere bővül a win-win játszmák logikájának megfelelően.

A mai magyar társadalom modernizációs lelki deficitjének felszámolása ma éppen úgy aktuális, mint Széchenyi idejében volt. Súlyos félreértés lenne a pszichológiai érte-

lemben vett hitelen alapuló ethosz programját úgy értelmezni, mintha az csak kisebbségi csoportok számára lenne érvényes. Ez a program ma, éppen úgy, mint a múltban, mindenkit meg kell szólítson, függetlenül attól, hogy többséghez vagy kisebbséghez tartozik.

Mit kell tennie az államnak?

A rendszerváltást követően olyan nagyságrendben jelentkeztek a többségi társadalmat általában, és a roma kisebbséget sajátosan sújtó nehézségek, hogy az állam nem volt képes adekvát közpolitikai megoldásokat találni a nehézségek kezelésére. A keletkezett problémák kezelésére nem voltak sémák. A baj azonban abban is volt, hogy az időben előrehaladva nem születtek meg a flexibilis, testreszabott, a komplexitásnak megfelelően tagolt megoldási sémák. Az egymást váltó kormányok változatlanul ragaszkodtak a liberális közpolitikai sémához, mely alanyi jogon és egyéb jogosultságok alapján készpénzjuttatással vélte megoldottnak az egzisztenciális és kulturális elszegényedés és a társadalmi kirekesztődés egyre súlyosbodó gondjait. Az ezredfordulót követően az állam számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy más utakat kell keresni. Sajnálatos módon azonban a kijelölt utak nem előre, hanem inkább hátra vezettek. A 2010-es kormányváltást követően vált egyértelművé, hogy a készpénzfizetésre alapozott segélyezést felváltja a munkakényszer, mely sok szempontból emlékeztet az államszocialista kor 'munka alapú társadalmára', de alapjában véve csak a mentalitás azonos, a következmény nem. A közmunka nem jelent teljes jogú munkavállalást, a helyi vezetők szeszélyétől függ, erősíti a kiszolgáltatottságot és alávetettséget, és stigmatizál. A közmunka hangoztatott előnyei részlegesen, hátrányai viszont végzetesek (Fazekas–Scharle 2012). Az állam feladta a liberális integrációs koncepciót, bevezette a munkakényszert. A mobilitási és emancipációs vízió hiányát a rendretorika leplezte el, mely a többségi társadalom romaellenes érzéseire és attitűdjeire épített. A kormányzati pozícióból megfogalmazott rendretorika veszélye az, hogy miközben ki akarja fogni a szélsőségesek vitorlájából a szelet, ő maga válik szélsőségesé.

A roma emancipáció másik elszalasztott esélye a deszegregált iskolarendszer melletti következetes fellépés. Bármilyenek is legyenek a kormányzatnak a szegregáció melletti érvei, a szegregációra alapozott iskola akarva-akaratlanul újratermeli a közmunkás hadsereget, elmélyíti a kisebbség társadalmi dezintegrációját.

Mielőtt azt kérdezzük, hogy az állam mi mindennel járulhat hozzá materiális értelemben a roma vagy más kisebbségek egzisztenciális és szimbolikus létfeltételeinek javításához, a legfontosabbnak kell elismernünk a jogállamiság feltételeinek a biztosítását. Ez azt jelenti, hogy az állam közhatalmi szerepben semmilyen engedményt nem tehet, ha az állampolgári egyenlőség és általában az emberi jogok biztosítása forog kockán. Az államnak kell biztosítania, hogy zéró tolerancia érvényesüljön minden közszereplő-közintézmény esetében, ahol felmerül a tényleges vagy szimbolikus diszkrimináció megalapozott gyanúja (Örkény–Vári 2009). A politikai igazságosság alapján álló állam a kiindulópont.

Ezt követően kerülhet sor az állam által kikényszerített, különböző társadalmi területekre kiterjedő megoldási programokra, melyek meghirdetésekor és megvalósításakor felesleges a megcélzottak csoportjáról esszenciális értelemben beszélni, hiszen ha az állam célja az egyenlő esélyek megteremtése a munkaerőpiacon, az iskolában, az egyes régiók és települések között, akkor a jól elgondolt program mindenképpen megtalálja a célcsoportot, akkor is, ha az nem nevesül. Az állam lehetőségei különösen nagyok a közoktatás intézményrendszerének olyan kialakításában, amely a családok társadalmi státusának különbözőségéből adódó kiinduló egyenlőtlenségeket nem növeli, hanem kiegyenlíti. A jelenlegi magyar viszonyokra sajátos módon érvényes Bourdieu kritikája, mely az állam által fenntartott oktatási intézményeket az egyenlőtlenségek növelésének eszközeként írja le. Ezzel szemben áll Di Maggio felfogása, aki helyesen hangsúlyozza, hogy egyedül az iskolarendszer az az intézmény, amely mindenki számára kötelező, és ezáltal, ha jól van kitalálva, mindenki számára biztosítja az érvényesülést (Bourdieu 1978; Di Maggio 1982).

Az állam különös felelősségi területe a jóléti szociálpolitika eszközrendszerének működtetése, mely nem redukálódhat pusztán kézpénzfizetésre és segélyezésre (Fazekas–Scharle 2012). A feltételekhez kötött állami szociálpolitika indokoltsága nemcsak a jóléti redisztribúció észszerűsítésével és hatékonyabbá tételével hozható összefüggésbe, hanem a társadalmi igazságosságérzetet meghatározó normákkal és értékekkel is. Ez a mindennapi igazságossági szempont nem mehet szembe az állampolgári egyenlőség univerzális alkotmányos értékével, de érvényesítése azzal a pozitív következménnyel jár, hogy a jóléti redisztribúció által érintett csoportok megsegítésére irányuló intézkedések nem csak a segélyezett szempontról nézve legitimálódnak, és ez biztosíthatja a többséget és a kisebbséget egyaránt magába foglaló értékközösség kialakulásának lehetőségét (Örkény 1997; Örkény–Székelyi 2011).

Az állami feladatok sorában utolsóként említjük a társadalmi bizalom és tolerancia kibontakozását és működését elősegítő állami, egyházi és civil kezdeményezések támogatását, melyekre Magyarországon különösen nagy szükség van, figyelembe véve az e téren rendszeresen végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményeit (Tóth 2009). Itt is kiemelt szereplő az iskola, amely politikai szocializációs ágensként, akár külön tantárgy keretei között formálhatja a jövő generáció tagjait, megtanítva őket a demokratikus és jogállami politikai normák fontosságára, kialakítva bennük a mindennapi súrlódásmentes együttéléshez szükséges társas-kommunikációs készségeket (Csepeli et al. 1994).

Az emancipatorikus kisebbségpolitika egyéni, társadalmi és politikai vonatkozásai

Ebben a cikkben sorra vettük a magyarországi roma kisebbség szociológiai, szociálpszichológiai és kulturális sajátosságait, ugyanakkor fontosnak tartjuk annak a szempontnak a kiemelését, hogy a szociális entrópia-rezisztens kisebbségek és a

többség között a világ számos modern társadalmában konfliktusok és feszültségek jelentkeznek. E konfliktusokra és feszültségekre a megoldást az emancipatorikus kisebbségpolitika jelenti, amelynek alkalmazása univerzálisan sikerhez vezet (Deutch et al. 2000).

Az emancipatorikus kisebbségpolitika célja nem lehet más, mint az identitásában megerősített egyén szabadságának a tudatosítása és a szabadság gyakorlásának a lehetővé tétele. Az egyénnek magának kell felismernie a mobilitási lehetőségeket, felmérve, hogy mit akar saját magával és mire törekszik, milyen módon tud érvényesülni és sikeressé válni. Pusztá ábrándokból és fantáziákból a mobilitási aspirációk csak akkor válhatnak valósággá, ha az egyén élete során szert tesz a sikerhez szükséges gazdasági, szociális, kulturális és politikai tőkékre. Ezeknek a tőkének a birtokában alakul ki az egyénben egy olyan értékrend, mely az igazságosságot a teljesítmény függvényében állapítja meg. Ez a meritokratikus motiváció azonban nem válthat át szélsőséges individualizmussá, ha a társas bizalom és a társadalmi intézmények igazságosságába vetett hit támasztja alá (Seligman 2000). A kisebbségből származó, gyökereit nem tagadó, hanem felvállaló egyén sikere és érvényesülése nem mondhat ellen annak az etnikai közösségi közegnek, melyből származik. Ennek során, mint ahogy korábban utaltunk rá, nagy a kísértés arra, hogy a legszűkebben vett közösség erős kötése uralják az egyén társas kapcsolatainak körét, amivel szemben sok, a kisebbségi csoport tagjait összekötő hálózat egészére kiterjedő gyenge kötésre lenne szükség (Granovetter 1973). A teljes kisebbségre kiterjedő gyenge kötések ereje teszi lehetővé a kisebbségi szolidaritás megjelenését és hatékony működését, amit a többségi társadalom nem lát klánszerű elkülönült partikularitásnak.

Ha a kisebbségi identitás keretei között az önmaguk egyéni érvényesülési pályáinak megvalósítására vállalkozó egyének száma elér egy kritikus tömeget, akkor jönnek létre kollektív szinten azok a reprezentációk, tudati-emlékezeti minták, amelyek készlete együttesen tartósan és hosszú távon garantálja a kisebbségi közösségi szolidaritást. Ez egyidejűleg cselekvési tér is, melyben a részvétel, a döntéshozatal szerepei nem különülnek el véglegesen és végzetesen, hanem civil társadalmi mozgalomként működve biztosítják az elismerést és a többség tiszteletadását. Végeredményként eljuthatunk a célhoz, melynek lényege a negatív-stigmatizációs eredetű kisebbségellenes megkülönböztetések gyengülése, és átfordulása egy ezzel ellentétes normává.

A 21. századba lépve a roma kisebbség helyzete Magyarországon a kontinuitás és a változás ellentétpárjával írható le. Nem tört meg azoknak a hosszú távú folyamatoknak az ereje, amelyek a roma kisebbséget a társadalom peremére szorították és a kisebbség tagjait stigmatizálták. Ha a kontinuitást keressük, akkor a roma kisebbség helyzete tökéletesen leírható a kívülállók és a megállapodottak kényszerű együttéléseként, ami tökéletesen beleillik Elias elméletébe, mely az aszimmetrikus hatalmi viszonyokat állítja az egyenlőtlenségekre alapozott csoportközi viszonyok mikrokozmosz magyarázatának tengelyébe, legyen szó akár a faji, etnikai alapon

szerveződő, akár az osztály- vagy nemek közötti viszonyokról (Elias– Scotson 2004). A diszkontinuitás mellett szól a reziliencia megjelenése, aminek következtében megjelentek egy új roma identitáspolitikai kezdeményei, melyek nem fogadják el a csoportközi status quo korábbi dualizmusát, hanem mobilizáció révén új hatalmi viszonyokat akarnak létrehozni. Az új identitáspolitikai szakít a negatív roma kép tagadásával, s helyette új premisszákra építve konstruálja meg a roma identitást, követelve az identitáshoz való jogot.

Rogers Brubaker joggal veti fel (Brubaker 2004), hogy egy hagyományos értelemben vett szociális rezisztens csoport (Gellner 1987) csak akkor képes megszabadulni a „groupness” kényszerítő nyomásától, ha átdefiniálva a csoportidentitást, a csoport tagjait a társadalmi viszonyok egészében való elhelyezkedésre képesíti. Ez az identitás már nem statikus, hanem dinamikus, nem homogenizált, hanem a tapasztalatok és élmények sokféleségére érzékeny és folyamatszerű. A feladat nehézsége abban áll, hogy egyszerre kell elszakadni belülről az etnikai értelemben vett identitás kényszerétől, és a külső „többségi” percepció számára kell lehetőséget adni arra, hogy a korábbi előítéletes, stigmatizált, deprivációhoz láncolt kisebbségkép normalizálódjon. Ez a stratégia egyszerre képes elkerülni a kényszerű asszimiláció és disszimiláció csapdáit. A hatalmi aszimmetria eredményes elkerülését csak ettől az identitáspolitikai fordulattól várhatjuk.

Abstract: The paper tracks the path of search for identity of the Hungarian Roma minority in the twentieth century. In the first part of the paper we investigate aspects of social history of the minority distinguishing between the traditional form of social embedness before 1945, and the forced modernization period which accomplished compulsory integration of the Roma people. In the aftermath of the transition to market economy and liberal democracy the Roma people were subject of radical change from the point of view of social integration and identity politics. Through the whole period the members of the minority have been exposed increasing discrimination and prejudice. The paper investigates the ethnic breaking-points which open the path for successful identity building creating the necessary condition for emancipation. The paper argues that the state should demonstrate zero tolerance if citizens’ equality and human rights are at stakes.

Irodalom

- Bari K. (2010): *A cigányokról*. Budapest: Cigány Ház.
- Bereczkei T. (1979): *A génektől a kultúráig*. Budapest: Cserépfalvi.
- Berger P. L. – Luckmann T. (1998): *A valóság társadalmi felépítése: tudásszociológiai értekezés*. Budapest: József Attila Műhely Kiadó.
- Bernát A. (2006): A magyarországi cigányság helyzete közép-kelet-európai összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 118–137.
- Bibó I. (1946): *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Budapest: Új Magyarország kiadása.
- Binder M. (2010): Újraegyesülés? A roma nemzeti gondolat kelet-európai történeti

- kontextusban. In Deák Z. – Nagy P. (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest–Gödöllő: Magyar Néprajzi Társaság, SZIE GTK, 353–365.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Brubaker, R. (2004): *Ethnicity Without Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Csepeli Gy. (1988): Negatív identitás Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 4: 27–38.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. – Barna I. (2005): *A siker fénytörései*. Budapest: Sik Kiadó.
- Csepeli Gy. – Örkény A. (1990): *Az Alkony. A mai magyar értelmiség ideológiai-politikai optikája az 1980-as évek végén*. Budapest: ELTE.
- Csepeli Gy. – Murányi I. – Prazsák G. (2011): *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai*. Budapest: Apeiron.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. (1999): Hogyan lesz egy ember cigány. *Kritika*, 3: 30–32.
- Csepeli, Gy. – Örkény, A. – Székelyi, M. (2003): Ambitious education. The role of family, school and friends in the development of successful Romany life courses. *Romani Studies*, 13(1): 53–73.
- Csepeli, Gy. (2010): Gypsies and gadje. The perception of Roma in Hungarian Society. *Central European Political Science Review*, 11(40): 62–78.
- Csepeli Gy. (2011): Az együttélés iskolája. *Élet és irodalom*, XX. évf. június 10.
- Csepeli, Gy. – Simon, D. (2004): Construction of Roma identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-Identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(1): 129–150.
- Csepeli Gy. (et al.) (1994): *A jó polgár*. Budapest.
- Deutsch, M. – Coleman, P. T. – Marcus, E. C. (eds.) (2000): *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- DiMaggio, P. (1982): Cultural capital and school success: The impact of status culture participation on the grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review*, 47(2): 189–201.
- Elias, N. – Scotson, J. L. (1994): *The Established and the Outsiders*. London: Sage
- Fazekas K. – Scharle Á. (szerk.) (2012): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. Budapest: Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet és MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet.
- Feischmidt M. (2012): Kényszerek és illeszkedések. Gazdasági és szimbolikus stratégiák aprófalvakban élő romák életében. *Szociológiai Szemle*, 22 (2): 54–84.
- Feischmidt M. (szerk.) (2014): *Nemzet a mindennapokban – Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó.
- Fosztó L. (2002): Van-e cigány nemzettudat? In Fedibec Cs. (szerk.): *Társadalmi ön-*

- ismeret és nemzeti önazonosság Közép-Kelet-Európában.* Budapest: Teleki László Alapítvány, 207–224.
- Gellner, E. (1987): *Nations and Nationalism.* Cornell University Press in Ithaca.
- Granovetter, M. S. (1973): The strength of weak ties. *The American Journal of Sociology*, 78(6): 1360–1380.
- Hann E. – Tomka M. – Pártos F. (1979): *A közvélemény a cigányokról.* Bp. TK. Tanulmányok, beszámolók, jelentések. 11. évf. 8. sz.
- Hamilton, D. L. (1976): Cognitive biases in the perception of social groups. In Carol, J. S. – Payne, J. W. (eds.): *Cognition and Social Behavior.* Oxford, England: Lawrence Erlbaum, 81–93.
- Huszár L. (1999): Roma fogvatartottak a büntetés-végrehajtásban. *Belügyi Szemle*, 7–8.
- Katz, A. H. – Bender, E. I. (eds.) (1990): *Helping one Another: Selfhelp Groups in a Changing World.* Okland: Third Party Publishing.
- Kemény I. – Jankó B. – Lengyel G. (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003.* Budapest: Gondolat Kiadó. [Angolul: Kemény, I. – Jankó, B. (2006): Roma Population of Hungary 1971–2003. In Kemény, I. (ed.): Roma of Hungary East European Monographs. CO – Atlantic Research and Publications, New York, NJ, 70–225.]
- Kerecsi K. – Gosztónyi J. – Polák A. (2014): A roma és nem roma együttélés konfliktusai, kriminális vonatkozásai. *Belügyi Szemle*, 5: 5–51.
- Kertesi G. (1995): Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. (Tények és terápia). *Esély*, 4: 19–63.
- Kolosi T. (2001): *A terhes babapiskóta.* Budapest: Osiris.
- Kornai, J. (1992): *The Socialist System. The Political Economy of Communism.* Princeton: Princeton University Press and Oxford: Oxford University Press.
- Kovács A. (2002): Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon. In Kovács A. (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon.* Budapest: Múlt és Jövő Könyvkiadó.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): A kirekesztettség változó formái. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Lakatos M. (1975): *Füstös képek.* Budapest: Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Lewin, K. (1975): A zsidók közötti öngyűlöletről. In Lewin, K.: *Csoportdinamika.* Budapest: KJK. 285–300.
- Majtényi B. (2007): *A nemzetállam új ruhája. Multikulturalizmus Magyarországon.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Messing V. – Bernáth G. (2011): Szélre tolvá: Roma médiakép 2011. *Médiakutató*, 1: 18–28.
- Neményi M. (2007): Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio*, 1: 84–98.
- Örkény A. (1997): *Hétköznapi igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében.* Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Örkény A. – Székelyi M. (szerk.) (2007): *MAGYAR AGORA 2005. Deliberatív közvé-*

- lemény-kutatás a magyarországi romák és nem romák viszonyáról.* Budapest: ELTE TáTK.
- Örkény A. – Székelyi M. (szerk.) (2011): *Az igazságosság labirintusaiban. Társadalmi méltányosság és generációs igazságosság a 21. század Magyarországon.* Budapest: Sik Kiadó.
- Örkény A. – Vári I. (2009): Szempontok és kérdőjelek a magyarországi roma kisebbség tanulmányozásához. *Fundamentum*, 2: 5–16.
- Róbert P. (2000): *Társadalmi mobilitás a tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok.* Budapest: ARTT – Századvég.
- Said, E. W. (2000): *Orientalizmus.* Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Seligman, A. B. (2000): *The Problem of Trust.* Princeton University Press.
- Solt Á. (2010): Veszélyeztető és kriminalizáló tényezők a szegregált telepeken élők mindennapjaiban (társszerző: Virág Gy.). *Kriminológiai Tanulmányok*, 47. Budapest: OKRI, 202–229.
- Szabó-Tóth K. (2008): *Sikerese cigányok identitása Angliában és Magyarországon.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Szalai J. (2000): Az elismerés politikája és a „cigánykérdés”. *Holmi*, 12(7–8): 779–794, 988–1005.
- Szelenyi, I. – Manchin, R. – Juhasz, P. – Magyar, B. – Martin B. (1988): *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary.* University of Wisconsin Press.
- Szuhay P. (1995): A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 7(3): 228–341.
- Szuhay P. (1999): *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Budapest: Panoráma Kiadó.
- Tajfel, H. – Turner, J. C. (1979): An integrative theory of intergroup conflict. In Austin, W. G. – Worchel, S. (eds.): *The Social Psychology of Intergroup Relations.* Monterey, CA: Brooks-Cole.
- Tauber I. – Vég K. (1982): A cigányság bűnözésének néhány összefüggése. A „cigánybűnözés” fogalmával kapcsolatos problémák. *Magyar Jog*, 8.
- Tauber I. (1982): *Hátrányos társadalmi helyzet, cigányság, bűnözés.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Tauber I. (1991): Bűnözés és társadalmi struktúra. *INFO-Társtud.*, 5(16): 1–35.
- Tóth I. Gy. (2009): Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében: A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. Budapest: TÁRKI.
- Vizi B. – Majtényi B. (2005): *Európa kisebbsége. A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban.* Budapest: Gondolat.
- Vizi, B. – Majtényi, B. (2007): *A minority in Europe. Selected international documents regarding the Roma.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Wilson, E. O. (1975): *Sociobiology: The New Synthesis.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.

„Ki a roma?” Vita

Ladányi J. – Szelényi I. (1997): Ki a cigány? *Kritika*, december.

Havas G. – Kemény I. – Kertesi G. (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, március.

Kertesi G. (1998): Az empirikus cigánykutatás lehetőségéről. *Replika*, március.

Ladányi J. – Szelényi I. (2001): Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, (11): 94–98.